

ABDURRAHMÂN B. İSHÂK EZ-ZECCÂCÎ VE KİTÂBU'L-LÂMÂT'I

Ahmet Yüksel*

I-HAYATI VE ESERLERİ

A-Zeccâcî'nin Hayatı

Adı, Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk'dır. Hemedan'ın güneyinde yürüme üç günlük mesafede bulunan Nehâvend'de doğmuştur. Saymera'da doğduğunu söyleyenler de vardır¹. Bu ikinci görüşün daha doğru olduğu söylenmektedir². Daha sonra Bağdat'a geçmiş ve öğrenimine burada devam etmiştir. Hocası Zeccâc'a yakınlığı ve onun yanında uzun süre kalmış olmasından dolayı kendisine "ez-Zeccâcî" denmiş ve bu isimle anılmaya başlanmıştır.

Ebû Bekir ez-Zubeydî'nin ifâdesine göre, Zeccâcî h. 337 yılında Tabriye'de vefat etmiştir. İbni Hallikân da aynı görüştedir³. İbni Tağrıberdî ise onun 339 yılında vefat ettiğini söyler⁴. 340 yılında öldüğünü söyleyenler de vardır⁵.

B-İlmî Kişiliği

Zeccâcî'nin hayatı onun ilme son derece düşkün birisi olduğunu göstermektedir. Bağdat'a gitmiş ve orada yerleşmiş, oradan Şam'a geçmiş, bir süre Halep'te kalmış, sonra Dimeşk'a geçmiş ve orada ders okutmuştur. Daha sonra Tabriye'ye gitmiş ve orada vefât etmiştir⁶.

Zeccâcî nahiv, lügat ve edebiyat alanlarında önde gelen bir âlim idi. Taklitçiliği sevmeyen, yenilikçi, açık, net ve hatasız olmayı seven bir kişiliğe sahipti. Eserlerinin çokluğundan dolayı ona "Eserler Sahibi" anlamına gelen "Sâhibu't-Tesânîf" unvanı verilmişti⁷.

Zeccâcî bağımsız bir kişilik ve hür iradeye sahip olup, ne koyu bir Basra ekolü mensubu, ne de fanatik bir Kûfe ekolü taraftarı idi. Beğenmediği bir görüşe, sahibi kim olursa olsun karşı çıkar ve onu eleştirir, doğru bildiğini de ortaya koyardı⁸.

Kendisi Basra ve Kûfe ekollerinin her ikisinden de yararlanmış, ancak bunlar arasında taassuba kapılarak aşırıya kaçmamış, orta bir yol takip etmiş, kimi zaman Kûfelilerin görüşlerini, kimi zaman da Basralıların görüşlerini almıştır. Bunda ise hocalarının kimisinin Basra, kimisinin de Kûfe ekolüne mensup olmasının rolü olduğu âşikârdır. Öte yandan hocası İbnu'l-Hayyât, İbnu Sikkât ve İbn Keysân ise her iki ekolün görüşlerini birleştirmişlerdi.

* Yard. Doç. Dr., O.M.Ü. İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belâgatı Anabilim Dalı.

C-Hocaları

Zeccâcî gittiği her yerde meşhur ilim adamlarıyla görüşmüş, pek çok hocadan ders almış, farklı görüşlere sahip olsalar bile onlardan istifade etmiştir.

Bunların en başında hiç kuşkusuz uzun süre yanında kaldığı ve ona nisbetle anıldığı hocası Ebû İshâk İbrâhîm b. Es-Sirrî b. Sehl ez-Zeccâc (öl. H. 311) gelmektedir. Zeccâcî “el-İzâh” adlı eserinde şu hocalardan ders aldığını belirtir⁹: Ebû Câfer Muhamed b. Rüstem et-Taberî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Mansûr, Ebû Bekr b. Serrâc, Ebû'l-Hasen Alî b. Süleymân el-Ahfeş, Ebû Bekr b. El-Enbârî, el-Hâmid Ebû Mûsâ, Ebû Muhammed Abdû'l-Melik b. Mâlik ed-Darîr.

Zeccâcî'nin ders aldığı diğer hocaları şu şekilde sıralayabiliriz¹⁰:

- 1-Ebû Abdillâh, İbrâhîm b. Muhammed b. Urfe (öl. h. 323)
- 2-İbnu's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. Es-Sirrî (öl. h. 316)
- 3-Ebû'l-Hasen Alî b. Süleymân el-Ahfeş es-Sağîr (öl. h. 315)
- 4-Niftâveyh, Ebû Abdillâh İbrâhîm b. Muhammed b. Urfe el-Atebekkî el-Ezdf el-Vâsitî (öl. h. 323)
- 5-Ebû Bekr, Muhammed b. El-Hüseyn b. Dureyd el-Ezdf el-Basrî (öl. h. 321)
- 6-Ebû Bekr, Muhammed b. El-Kâsım b. Beşşâr el-Enbârî (öl. h. 328)
- 7-Ebû Abdillâh Muhammed . el-Abbâs b. Muhammed b. Ebî Muhammed el-Yezîdî (öl. h. 316)
- 8-Ebû Mûsâ Süleymân b. Muhammed b. Ahmed el-Hâmid (öl. h. 305)
- 9-Ebû'l-Hasen Muhammed b. Keysân (öl. h. 299)
- 10-İbnu'l-Hayyât, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Mansûr (öl. h. 320)
- 11-Ebû Bekr, Ahmed b. Hasen b. El-Ferec b. Şâkir (öl. h. 317)
- 12- Ebû Bekr, Muhammed b. Yahyâ es-Sûlî (öl. h. 335 veya 337)
- 13-Ebû Abdirrahmân Abdillâh b. Muhammed b. Hânî en-Nisâbüri (öl. h. 236)
- 14-Ebû'l-Alâ Ahmed b. Ubeydillâh b. El-Hasen b. Şâkir el-Bağdâdî
- 15-Ebû Ca'fer Ahmed b. Abdillâh b. Müslim b. Kuteybe (öl. h. 322)
- 16-Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ubeydillâh b. Muhammed b. Ammâr es-Sekafî (öl. h. 314)
- 17-Ebû'l-Kâsım Ca'fer b. Kudâme (öl. h. 319)

Eserleri:

Zeccâcî başta Arap Dili ile ilgili olarak nahiv, sarf, edebiyat, tenkit, arûz olmak üzere rivâyet, ahbâr ve siyer gibi diğer alanlarda da pek çok eser vermiştir.

Onun özellikle de nahiv alanındaki el-Cümel adlı eseri doğusu ve batısıyla bütün İslâm âleminde büyük bir şöhrete ulaşmış ve Mağrip ülkelerinde 120 kadar şerhi yapılmıştır.

Zeccâcî'nin eserleri son derece anlaşılır bir usulpla yazılmış olup, konuları gâyet açık ve öğretici niteliktedir. Zeccâcî'ye ait olduğu kesin olarak bilinen eserleri şöylece sıralayabiliriz:

1-el-Cümel

Zeccâcî'nin nahiv alanındaki en önemli eseridir¹¹. Zeccâcî bu eseri Mekke'de iken yazmıştır. Söylenildiğine göre eserin her bir bölümünü bitirdiğinde Kâbe'ye gider, yedi defa tavaf eder ve bu eserin okuyucularına faydalı olması için Allah'a dua etmiş¹². O dönemde oldukça önemi olan bu eserin adından uzun müddet söz edilmiştir. Son derece basit ve anlaşılır bir dille yazılmış olan el-Cümel'in çok sayıda şerhleri, şâhitlerinin şerhleri ve ta'likleri yapılmıştır. Öyleki bu şerhlerin sayısının 120 ye ulaştığı söylenmektedir¹³.

2-İştikâku Esmâ'illâh

Kitabın diğer bir ismi de Şerhu Esmâ'illâh'dır. Zeccâcî bu eserinde Allah'u-Tealâ'nın Kur'an'da geçen isim ve sıfatlarını inceler ve bunlarla ilgili açıklama ve yorumlarda bulunur¹⁴. Keşfu'z-Zunûn yazarı Kâtip Çelebi bu isimle eser veren otuz bir âlimden söz etmektedir. Ancak Zeccâcî'nin isminin bunlar arasında yer almadığını görmekteyiz¹⁵.

3-El-İzâh fî 'İlelî'n-Nahv¹⁶

4-Kitâbu'l-Hicâ¹⁷

5-el-Emâlî fî'l-Lügati ve'l-Edeb

Eser farklı konuları ve birbiriyle pek de ilgisi olmayan değişik kıssaları ele alır. Örneğin; eserde Kehf sûresinin tefsiri yapılmakta ve bu konu ile ilgili farklı görüş ve yorumlara yer verilmektedir. Bunun nedeni ise belki de Zeccâcî'nin bu eseri öğrencilere imlâ yoluyla yazdırmış olmasından kaynaklanmaktadır¹⁸.

6-Mecâlisü'l-Ulemâ¹⁹

7-Mesâilü Müteferrika

Zeccâcî'nin Ebû Bekr eş-Şeybânî'nin bazı sorularına verdiği cevapları içeren bu eser onbir konuyu ele almaktadır²⁰.

8-Kitâbu'l-Lâmât²¹

9-Meânî'l-Hurûf

10-Muhtasarü'z-Zâhir

Zeccâcî'nin bu eseri Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Muhammed el-Kâsım el-Enbârî en-Nahvî'nin (öl. h. 338) ez-Zâhir fî Meâ'ni'l-Kelâm Ellezî yesta'miluhu'n-Nâs adlı eserinin bir özeti niteliğindedir²².

11-Kitâbu'l-Kavâfi

12-el-Kâfi fî'n-Nahv

13-el-Muhtera' fî'l-Kavâfi

14-el-İbdâl ve'l-Muâkabe ve'n-Nezâir²³

15-Şerhu Risâleti Sîbeveyh

Zeccâcî bu eserinde Sîbeveyh'in el-Kitâb'ının ilk sayfalarını, yâni nahiv konularına girmeden önce 13. sahifeye kadar ele aldığı bazı genel konuları açıklar²⁴.

16-Şerhu'Kitâbi'l-Elifi ve'l-Lâm Li'l-Mâzini²⁵

17-Şerhu Hutbeti / Mukaddimeti Edebi'l-Kâtib li- İbn Kuteybe
Zeccâcî bu eserinde İbn Kuteybe'nin Edebu'l-Kâtib isimli, eserinin mukaddimesini şerhetmiştir²⁶.

18-Ahbâru Ebî'l-Kâsım ez-Zeccâcî

19-el-İzkâr bi'l-Mesâili'l-Fıkhiyye

Zeccâcî'nin bu eseri adından da anlaşılacağı gibi bazı fıkıh konularını ele aldığı bir eserdir. Suyûtî bu konuları el-Eşbâh ve'n-Nezâir adlı eserinde zikretmektedir²⁷.

20-Mâ Yensarifu vemâ lâ Yensarifu

21-el-Mecmû' fi Ma'rifeti Envâi's-Şi'ri ve Kavâfihi

24-Kitâbu Garâ'ibi Mecâlisi'n-Nahviyyîn ez-Zâide alâ Tasnîfi'l-

Musannifîn

Suyûtî bu eserin Zeccâcî'ye ait olduğunu zannettiğini söyler²⁸.

Bazı kaynaklarda hocası Zecâc'a âit olan Kitâbu Fe'altu ve Ef'altu isimli eser Zeccâcî'ye aitmiş gibi gösterilmektedir. Ancak bu yanlış bu iki ismin birbirine olan yakınlığından kaynaklanmaktadır. El-Cumel'in tahkikini yapmış olan İbn Ebî Şenb de Keşfü'z-Zunûn yazarından naklen aynı şeyi söylemektedir. Eser M. 1906 yılında Kâhire'de neşredilmiştir²⁹.

Bunlardan başka Kitâbu'l-Hicâ ve Risâle fi Beyâni'l-Es'ileti'l-Vârîde ale'l-Besmeleti ve Ecvibetihâ adlı eserlerinden de sözedilmekte ise de bunların Zeccâcî'ye âit olduğunun kesinliği konusunda yeterli bilgi mevcut değildir³⁰.

E-Öğrencileri:

Zeccâcî'nin öğrencilerinin çoğu Dımaşk'tandır. Bunun nedeni ise onun uzun müddet orada kalmış olmasından kaynaklanmaktadır. Zeccâcî'nin öğrencilerinden kimisi ondan okumuş, kimisi de onun eserlerinden yararlanmışır³¹.

Zeccâcî'nin öğrencilerinden bazıları şunlardır:

1-Ahmed b. Muhammed b. Sabîka ed-Dımaşkî en-Nahvî

2-Abdurrahmân b. Muhammed Ebî Nasr ed-Dımaşkî

3- Abdurrahmân b. Omer b. Nasr

4-Ahmed b. Muhammed b. Selâme veya Seleme ed-Dımaşkî

5-Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. İsmâil b. Muhammed et-Temîmî
el-Antâkî

6-Ebû Ya'kub İshâk b. Ahmed et-Tâî

II-KİTÂBÜ'L-LÂMÂT

A-Yazmaları

Tespitlerimize göre Zeccâcî'nin Kitâbu'l-Lâmât'ının mevcut olan tek bir nüshası İstanbul Süleymâniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa Bölümü 2511 no.da kayıtlıdır. Bu nüshada Zeccâcî'nin el-Cumel, El-İzâh fi 'İleli'n-Nahv, ve Şerhu Mukaddimeti Edebi'l-Kâtib isimli eserleri de kayıtlı olup

bunların hepsi tek bir nüsha halindedir. **Kitâbu'l-Lâmât** bu nüshanın 116-147. sayfaları arasında yer almakta olup toplam otuz iki yaprakтан müteşekkildir. Birinci sahifede kitap ve müellifin ismi yazılıdır.

B-Baskıları

Kitâbu'l-Lâmât'ın ilk baskısı Mâzin el-Mubârek tahkîki ile 1969 yılında yapılmıştır. İkinci baskısı ise yine Mâzin el-Mubârek tahkîki ve bazı notlar ilâvesi ile 1985 yılında Şam'da yapılmıştır³².

III-ESERİ TE'LİF AMACI

Zeccâcî eserin giriş kısmında te'lif amacıyla ilgili herhengi bir açıklama yapmamıştır. Ancak ilerleyen bölümlerde konuları açıklarken satır aralarında “okuyucunun bunları karıştırmaması için bunları açıkladık”, “bütün bunları sana açıkladık ki bu kitap kapsamlı bir kitap olsun”³³ gibi ifâdelerinden, eseri te'lif amacının lâm harfinin bütün kullanımlarını ele alan ve birbirine çok benzediği için karıştırılma ihtimâli bulunan konuları açıklayan kapsamlı bir eser verme isteği olduğu açıkça anlaşılacaktır.

IV-KONU BAŞLIKLARI

Zeccâcî'nin kitabında otuz beş konu başlığı yer alır. Hepsisi de lâm harfi ile ilgili olan bu konu başlıklarının otuz tanesi lâm harfinin kullanımları, iki tanesi “İdğamda Lâmların Hükümü” ve “Lâm Harfi İle İlgili Bazı Meseleler” bir tanesi de “Kur'ân'dan Bir Mes'ele” başlığı altında lâm harfinin İbrâhîm, 14/46 âyetinde yer alan farklı kullanımı sonucunda ortaya çıkan yorum farklılıklarını anlattığı bölümdür. Zeccâcî bu bölümle kitabına son vermektedir.

Zeccâcî'nin eserindeki konu başlıkları şu şekildedir:

- 1-Asli Lâm
- 2-Belirlilik Lâmi / Lâm'ut-Ta'rif
- 3-Sahiplik / Milk Lâmi
- 4-Lâyıklık / İstihkâk Lâmi
- 5-(كى) Lâmi
- 6-Yalanlama / Cuhûd / İnkâr Lâmi
- 7-(لن) Lâmi
- 8-Başlama / İbtidâ Lâmi
- 9-Şaşkınlık / Hayret / Taaccüp Lâmi
- 10-Muksem Bih'in Başında Kullanılan Lâm
- 11-Yeminin Cevabından Önce Kullanılan Lâm
- 12-13-Müsteğâs Bih ve Müsteğâs Min Eclih Lâmi
- 14-Emir Lâmi
- 15-Zamir Lâmi
- 16-Olumsuzlukta Muzâf ve Muzâfun İleyh Arasında Yer Alan Lâm

- 17-Nidâda Muzâf İle Muzâfun İleyh Arasında Yer Alan Lâm
- 18-Yemin Cümlelerinde Muzârî Fiillerin Başında Kullanılan ve Hazfî Câiz Olmayan Lâm
- 19-Şeddeli (اِنَّ) den Muhaffef Olan Kesralı (اِنْ) den Önce Kullanılan Lâm
- 20-Sonuç / Âkıbet Lâmanı
- 21-Açıklama / Tebyîn Lâmanı
- 22-(لَوْ) Lâmanı
- 23-(لَوْلَا) Lâmanı
- 24-(ذَلِكَ) deki Zâid Lâmanı (Çokluk / Teksîr Lâmanı)
- 25-(عِنْدَ) ve Benzeri Kelimelerde Zâid Olarak Kullanılan Lâm
- 26-(لَعَلَّ) de Zâid Olarak Kullanılan Lâm
- 27-Mef'ûlü min-eclihi Açıklayan Lâm
- 28-Bazı Harflerin Yerine Kullanılan ve Harflerin de Onun Yerine Kullanıldığı Lâm
- 29-(اِلَى) Anlamına Gelen Lâm
- 30-Şart / Koşul Lâmanı
- 31-Bazı Fiilleri Mef'ullerine Ulaştıran ve Hazfî de Câiz Olan Lâm
- 32- Lâmların Asılları ve Bu Asıllardan Çeşitlere Ayrılmaları
- 33-İdğâmda Lâmların Hükümü
- 34-Lâm Harfî İle İlgili Bazı Meseleler
- 35-Kur'ân'dan Bir Mes'ele

V-KONULARI İŞLEYİŞ TARZI

1-Âyetlerle Delil Getirmesi

Zeccâcî lâm harfinin kullanılışlarını anlatırken bu kullanımlarla ilgili olarak önce okuyucunun anlayacağı türden oldukça basit bir veya birkaç örnek verdiği, sonra da bu kullanımla ilgili Kur'ân âyetlerinden deliller getirdiği, daha sonra da şiir ve diğer örneklere geçtiği görülür. Eserinin tamamında hemen hemen her konuyla ilgili olarak âyetlerden deliller getirdiğini görmekteyiz.

Örneğin (اِنَّ) lâmını açıklarken (اِنْ) nin cümleyi te'kit ettiği gibi bu lâmın da haberi te'kit ettiğini söylemekte, buna örnek olarak da (اِنَّ زَيْدًا) (كَمَا قَالَ اللهُ تَعَالَى) ve (اِنَّ زَيْدًا لَقَائِمٌ) (قَائِمٌ) (اِنَّ هُوَ لَءَا) diyerek (قَانَ اللهُ لَعْنَى حَمِيْدٌ) “Allah gerçekten zengindir, övülmüştür³⁴.” (وَاِنَّهُمْ لَنَا لِعَائِلُونَ) “Şunlar gerçekten az bir topluluktur³⁵.” (لَشَرِيْمَةٌ قَلِيْلُوْنَ) “Gerçekten bizi kızdırmaktadırlar³⁶.” Ve (وَاِنَّا لَجَمِيْعٌ حَادِرُوْنَ) Biz gerçekten de ihtiyatlı bir cemaatiz³⁷.” âyetlerini bu kullanıma delil göstermektedir.

Yine ibtidâ lâmını anlatırken önce bunun mübtedâ ve haberi te'kit etmek ve öncesinin sonrası üzerinde amelîne engel olması için mübtedâ ve haberden önce kullanılan lâm harfî olduğunu söyler. Daha sonra buna örnek olarak (لَزَيْدٌ قَائِمٌ) ve (لَأَخُوكَ شَاطِئٌ) cümlelerini verdikten sonra konuyla ilgili âyetlere geçerek (لَأَنْتُمْ أَشَدُّ رَهْبَةً فِى صُدُوْرِهِمْ) “Onların kalplerinde sizin korkunuz Allah'inkinden fazladır³⁸.” (وَاِلَادَ الْآخِرَةِ خَيْرٌ) “Âhret yurdu

daha hayırlıdır³⁹.” (ولمسجد أسس على التقوى من أول يوم أحق أن يقوم فيه) “Daha ilk günden takvâ üzere kurulan mescid namaza durmana elbette daha uygundur⁴⁰.” âyetlerini bu kullanıma örnek verdiği görülür.

Zeccâcî kitabında 117 âyeti delil olarak kullanmıştır.

Ayrıca “Kur’ân’dan bir Mesele” başlığı altında bir bölüm açmış ve burada (وإن كان مكرم ليرول منه الجبال) “Tuzakları dağları yerinden kaldıracak cinsten olsa bile⁴¹.” âyetindeki lâm harfinin konumu ile âyetin okunuş şekilleri ve bu şekiller sonucu ortaya çıkan anlam farklılıklarını ele almıştır⁴².

2-Hadis ve Sahabe Sözleriyle Delil Getirmesi

Hadis ve sahabe sözleriyle delil getirmesinin âyet ve şiirlerle delil getirmesine nazaran oldukça az olduğu görülür. Ele aldığı otuz bir bölümden sâdece emir lâmı bölümünde Hz. Peygamber’den iki rivâyete yer vermiştir. Şöyle ki; emri gâiblerde olduğu gibi muhataba emirde de lâm harfinin kullanıldığını, ancak muhataba emrin diğerinden daha fazla olduğu için kolaylık olması açısından bu lâmın hafzedildiğini söyler. Bunu anlatırken de muhataba emirden önce lâm harfinin kullanıldığı bazı örnekler verir. İşte bu örneklerden biri Hz. Peygamber’in (فيذلك فالفرحوا) Yûnus, 10/58 âyetini hitâb sîgası üzere (فيذلك فاتفرحوا) şeklinde okuduğu rivâyetidir.

Diğeri ise yine emir lâmı ile ilgili olarak onun bir seferde bazı sahabîlerine hitâben söylediği (ليتأخروا مصافكم) “Mevzîlerini alınız.” sözüdür. Zeccâcî burada muhâtaba emirden önce aslında lâm harfinin kullanıldığına bu şekilde delil göstermektedir⁴³.

Sahabe sözleri ile delil getirmesine ise sâdece bir yerde rastlamaktayız. O da müsteğâs bih lâmını anlatırken Hz. Ömer’in sözünden verdiği örnektir. Rivâyet edildiğine göre, köle Hz. Ömer’i yaraladığı zaman Hz. Ömer (يا لله) “Allâh’ım ! Müslümanlara yardım et.” diye bağırmıştır⁴⁴

3-Şiirle Delil Getirmesi

Zeccâcî lâm harfinin kullanımlarına delil olarak bazı basit cümleler ve Kur’ân âyetlerinden sonra en çok kullandığı örneklerden biri de Arap şiiridir. Zeccâcî hemen her konuyla ilgili olarak (كما قال الشاعر / كما قال امرؤ القيس / كما قال) “Nitekim şâir / İmruu’l-Kays / Cerîr ... şöyle der” diyerek söz konusu kullanımlarla ilgili Arap şiirinden deliller göstermektedir.

Örneğin âkıbet lâmını anlatırken konuyla ilgili bazı cümle ve âyetlerden sonra şâir Sâbık el-Berberf’nin

أموالنا لذوى الميراث نجمعها   ودورنا لخراب الدهر ننبهها

“Mallarımızı mîrasçılar için topluyoruz. Evlerimizi de yıkulsın diye binâ ediyoruz.” şiirini bu kullanıma delil göstermektedir⁴⁵. Daha sonra onların mallarını mîrasçılar için toplamadıklarını, evlerini de harâb olsun diye yapmadıklarını, fakat sonuçta böyle olduğu için bu şekilde söylemenin câiz olduğunu ifâde etmektedir⁴⁶.

Zeccâcî'nin şiirden verdiği örneklerin bazıları da üzerinde kıyas yapılması mümkün olmayan şâz türünden kullanımlarla ilgilidir. Nitekim kendisi de bu hususu belirtmektedir.

Örneğin (الذى) ve (التي) kelimeleri ile bunların tesniye ve cemlerinden önce nidâ harfi gertirerek (يا الذى) ve (يا التي) şeklinde nidânın câiz olmadığını, böyle kullananların hatâ ettiğini söylemekte, sonra da bu hatalı kullanıma “şâir der ki” ve “bir diğeri der ki” diyerek örnekler vermektedir⁴⁷.

Zeccâcî eserinde İmruu'l-Kays, Cerîr, Farazdak, Hassân, Zuheyr, Sâbık el-Berberî, Mutelemmis, Nâbiğa, Şemmâh ve diğer bazı şâirlerin şiirleri ile istîshâdda bulunmuş, bununla birlikte (وقال/ وقال آخر/ كتول الشاعر) diyerek söyleyeni belli olmayan bazı şiirlere de ver vermiştir. Ancak bu noktada dikkatleri çeken husus, şâirini belirtmeksizin verdiği örnek şiirlerin daha çok şâz kullanımlarla ilgili şiirlerden oluşmasıdır. Bununla birlikte bazı şiirlerin hangi şâir tarafından söylendiği bilinmediği için böyle söylenmiş olması da muhtemeldir. Zeccâcî'nin kitabında delil olarak kullandığı beyit sayısı 91 tanedir.

4-Nahiv Ekollerinin Görüşlerine Yer Vermesi

Zeccâcî nahiv ekollerinin görüşlerine yer vererek zaman zaman da bu görüşlerin gerekçelerini açıklar.

Örneğin (حى) lâmını anlatırken bu lâmın muzârî fiillere bitişerek onları nasbenden lâm olduğunu belirtir. Ancak burada fiillerin nasbının Kûfelilere göre, lâmın bizzat kendisi ile olduğunu, Basralılara göre ise bu lâmın isimleri cerreden lâm olup, fiilin gizli bir (ن) takdîri ile mansup olduğunu (ن) ve fiilin mahallen mecrûr müevvel masdar konumunda olduğunu söyler. “Bu görüşün doğruluğuna delil olarak tek bir harfin hem isimleri cerredici hem de fiilleri nasbedici olamayacağını göstermişlerdir.” diyerek Basralıların görüşlerinin gerekçelerini de ortaya koyar⁴⁸.

5-Nahiv İmamlarının Görüşlerine Yer Vermesi

Hakkında bilgi verdiği kullanımlarla ilgili olarak bazı nahiv imamlarının görüşlerine de yer verdiği görülür. Bunların kim olduklarına göz attığımızda ise, en başta nahiv imamlarının önderi ve kendisinden sonraki hemen her çalışmaya kaynaklık eden büyük nahiv âlimi Sîbeveyh geldiği görülür. Eserin pek çok yerinde (قال سيبويه) “Sîbeveyh der ki “ diyerek Sîbeveyh'in görüşüne yer vermektedir⁴⁹.

Bazen de Sîbeveyh'in hocası Halîl'e sorduğu soruları ve Halîl'in bu sorulara verdiği cevapları naklettiği görülür⁵⁰.

Sîbeveyh dışında görüşlerine yer verdiği nahiv imamları ise , Ferrâ', Ebû Amr ve Kisâfî'dir. Eserinin çoğu yerinde Ferrâ', Ebû Amr ve Kisâfî'nin görüşlerine yer vermekte ve onlardan alıntılar yapmaktadır⁵¹.

Özetle ifâde edecek olursak başta Sîbeveyh olmak üzere Ferrâ', Müberrid, Halîl b. Ahmed, hocası Zeccâc, Ebû Amr ve Kisâfî'nin görüşlerine yer vermiştir.

6-İsim Bildirmeksizin Bazı Görüşlere Yer Vermesi

Zeccâcî zaman zaman da herhangi bir ekol veya nahiv imamını adını vermeksizin (وقال بعضهم) “bazıları der ki”; (قال بعض الناس) “bazı insanlar der ki” şeklinde ifâdelerle sahiplerinin isimlerini bildirmeksizin bazı görüşlerden söz eder.

Ancak bu şekilde zikrettiği görüşlerin hemen hepsinin de nahiv otoriteleri tarafından makbul görülmemeyen ve kayda değer bulunmayan görüşler olduğu görülür. Bu nedenle olmalı ki bu görüş sahiplerinin isimlerini zikretmemiştir.

Dolayısıyla “bazıları der ki”, “bazı insanlar der ki” diyerek sözettiği görüşlerin bilimsel bir değer taşımadığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

7-Konularla İlgili Olarak Sorulan veya Sorulma İltimâli Bulunan Bazı Soruları Cevaplandırması

Zeccâcî'nin bazen de muhâtaba hitapla (فإن قلت ... قلنا) “Eğer ... dersen, deriz ki”; (فإن قيل ... قلنا) “Eğer ... denirse, deriz ki” şeklinde kendi döneminde hâkim olan bilim anlayışının bir ürünü olarak, sorulması muhtemel bazı sorulara veya yapılacak itirazlara cevaplar verdiği görülmektedir. Bu yöntem o dönemde kelâm ilminde kullanılan “cedel” yöntemi ile de örtüşmektedir.

Örneğin belirlilik lâmını anlatırken şöyle der: “Eğer birisi belirlilik lâmı niçin sakin olmuştur? derse; deriz ki; Çünkü kelimenin başında gelen lâmlar hareketleri götürmüştür. Örneğin ibtidâ ve zamir lâmı fethayı, emir ve) (لَا لَامٍ İSE kesrayı götürmüş, geriye kesra ve sükûndan başka hareke kalmamıştır. Belirlilik lâmında ise damme ağır geleceği için bu lâm sükun ile hareketlenmiştir⁵².

8- Lâm Harfi İle Mef'ûlünü Alan Bazı Fiiller Hakkında Bilgi Vermesi

Zeccâcî lâm harfinin kullanımlarını anlatırken zaman zaman da bazı fiillerin lâm harfi ile kullanımları hakkında bilgiler verir. Örneğin (إلى) lâmını anlatırken (هدى) fiilinin üç ayrı şekilde mef'ûlüne ulaştığını, bu kullanımların ise (هدية الطريق), (هدية إلى الطريق) ve (هدية للطريق) şeklinde olduğunu belirterek bu kullanımlara ayetlerden bir takım örnekler verir⁵³

Fiillerin farklı harfi cerlerle mef'ûlüne ulaşmasından başka Arapça'da yaygın olarak kullanılan bazı ifâde ve sözlerin farklı kullanımları hakkında da bilgiler verdiğini görmekteyiz. Örneğin olumsuz cümlelerde muzâf ile muzâfun ileyh arasında kullanılan lâmı anlatırken Arapların (لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ) sözlerinin üç ayrı kullanımı olduğunu bunların da (لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ), (لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ) ve (لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ) kullanımları olduğunu belirtir⁵⁴.

9-Konuların Anlaşılır ve Örneklerinin Kolay Olması

Zeccâcî konuları anlatırken cümle ve ifâdelerinde Sibeveyh'te olduğu gibi (ألا ترى / تقول / لا تقول) şeklinde senli benli ifadelere yer vermekte ve

muhâtabın kullandığı basit cümlelerle ona örnekler vererek bilimsel bir söyleşi havası oluşturmaktadır.

Öte yandan örneklerinin son derece basit ve anlaşılır olması da konular üzerindeki anlaşılmazlık perdesini kaldırmakta ve konunun daha hızlı ve kolay bir şekilde anlaşılmasını sağlamaktadır.

VI-DEĞERLENDİRME YÖNTEMİ

Zeccâcî lâm harfinin kullanımlarını anlatırken bu kullanımlarla ilgili bazı sözel değerlendirmelerde bulunur. Zeccâcî'nin bu değerlendirmeleri beş ana grupta toplanabilir:

a) Vechün / Eeved / Hasenün / Ceyyidün

Bu tabirler en güzel ve doğru şekilleri nitelemek için kullandığı bir ifadedir.

b) Câ'izün / Yecûzû

Öncekinden biraz daha aşağıda olmakla birlikte, kullanılır nitelikteki cümleleri anlattığı bir ifadedir.

c) Şâzzün / Lâ yükâsü aleyhi

Adından da anlaşılacağı gibi şâz ve istisnâf kullanımları nitelediği bir deyimdir.

d) Lâ yecûzû / Gayru Câiz

Yanlış kullanımları nitelediği bir deyimdir. Örneğin cuhûd lâmindan sonra (أن) i açık olarak söylemek câiz değildir. Örneğin (ما كان زيد) (أن يخرج) şeklinindedir. Ancak burada (أن) i açarak (ما كان زيد لأن يخرج) demek câiz değildir. Ancak (كى) lâmindan sonra bu câizdir. Örneğin (جنتك لحسن إلى) cümlesinde lâmdan sonra gizli olan (أن) i açarak (جنتك لأن تحسن إلى) demek mümkündür.

e-Kabih / Akbeh

Bu tabir de bir önceki gibi yanlış kullanımları nitelemek için kullandığı bir tabirdir.

Zeccâcî'nin bu değerlendirmelerinin bir benzerini Sibeveyh'in el-Kitâb'ında da görmekteyiz. Sibeveyh de konuları anlatırken cümleleri değerlendirmeye tâbi tutmuş ve onlarla ilgili olarak "haddün, evedün, hasenün, ceyyidün, yecûz, lâ yecûz, kabîh, rediün" vb. ifadelerle onların söz değerlerini vermeye çalışmıştır⁵⁵. Eserinin pek çok yerinde Sibeveyh'in görüşlerine yer veren Zeccâcî'nin bu değerlendirme sisteminde de Sibeveyh'ten oldukça etkilendiğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

VII-ESERDE KULLANILAN BAZI KAVRAM VE İSTILAHLAR

Zeccâcî'nin Kitâbu'l-Lâmât'ında kullandığı bazı kavram ve istihlamlar da dikkat çekici niteliktedir. Bunların isimleri ve günümüzde kullanılan karşılıklarıyla birlikte aşağıda alfabetik olarak sıralanmıştır:

Elifu'l-Vasl: Hemzetü'l-Vasl (s. 42, 43)

Cahd: Nefiy / Olumsuzluk (s.112)

Cezâ: Şart (s: 112)

İdmâr: a- Zâhir isim yerine zamir getirmek. Bunun zıddı izhâr kelimesidir.

b-Anlamı sabit kalmak suretiyle sadec lafzın cümleden düşürülmesi. Harfi cer olan(حَتَّى) dan sonra gizli bir (لَنْ) ile muzârî fiilin nasbı gibi.

el-Fi'lu'l müstakbel: Muzârî fiil (s. 34, 36, 79, 92, 110, 126)

Gayr-ı mu'reb: Mebnî (s. 94)

Hafd: Cer (s. 65, 77, 83)

Hâfid: Harf-i cer (s. 51,65, 66, 80, 87, 88, 95, 98, 139)

Hafife: Şeddesiz (s. 110,113,115)

Harfü'l-Cezâ: Şart edatı (s. 145)

Hurûfu'l-Hafd: Harfi cerler (s. 75, 80)

İdmâr: Hazf (s. 94, 129)

Lâ mevdî'a leh: Lâ mahalle leh / İ'rabdan mahalli olmayan. (s. 131)

Mahfûd: Mecrûr (s. 89, 95, 119, 131)

Mahkî: Dolaylı anlatım (s. 56)

Mahzûl: Mahzûf / düşürülmüş (s. 123)

Meknî: Zamir

Men'ût: Mevsuf (s. 44, 46)

Mezîd: Zâid (s. 133, 135, 148)

Mucep: Olumlu (s. 111, 113, 116)

Mudmer: Müstetir / Gizli (s. 83, 127, 128)

Mudmer: Zamir (s. 34, 55, 57, 70, 71, 75, 89, 97, 98, 138)

Mukham: Zâid (s. 101, 108)

Mürtefi': Merfû (s. 89, 129)

Mütemekkin: Mu'reb isim (s. 50)

Mureb isim ikiye ayrılır:

a-Mütemekkin emken: Bütün i'râb hareketleri ve i'râb alan isimler.

b-Mütemekkin gayrı emken: Gayrı munsarif, yâni kesra veya tenvin almayan isimler. (el-memnû' mine's-sarf)

Na't: Sıfat (s. 44, 46)

Sekîle: Müşedded / şeddeli (s. 110, 115)

Temekkün: İ'râb (s. 50)

Zamîru'l-Vâhid: Mütekellim (1. Tekil Şahıs) zamiri. (s. 97)

SONUÇ: Zeccâcî Kitâbu'l-Lâmât adlı eserinde lâm harfinin kullanımları ile ilgili olarak kaynakları, delilleri ve örnekleri itibâriyle başta Kur'ân olmak üzere, Arap şiiri ve fasih Arap Diline yer vermiş, bunlardan deliller getirmiş, bu arada Sibeveyh, Müberrid, Ferrâ', Ebû Amr ve Kisâî gibi nahiv otoritelerinin görüşlerine de mürâcaat etmiştir. Dolayısıyla eserin, belki de çok incelik sayılabilecek böylesi bir konuda; yalnızca tek bir harfin tüm

kullanımlarını en ince ayrıntısına kadar ele alan kıymetli bir çalışma olduğu görülmektedir.

Summary:

Abdurrahman b. Ishâk ez-Zejjâî is one of the most important literary figures of the Arabic Language. The present article deals with ez-Zejjâî and his life, works, literary personality and especially his book "Kitâb'ul-Lâmât".

- ¹ Bkz. Suyûtî, Abdurrahmân b. Abî Bekir, Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Lügaviyyîn ve'n-Nuhât*, Mısır, 1326, s. 279; İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ*, Mısır, s. 379; İbn Nedîm, *el-Fihrist*, Leipzig, 1871, s. 80; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, Mısır, 1303, s. 163
- ² Bkz. Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk ez-Zeccâcî, *el-Cumel*, tah. İbn Ebî Şenb, 1957, s. 6
- ³ Zubeydî, *Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Lügaviyyîn*, Mısır, 1973, s. 129; Ayrıca bkz. İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, Beyrut, 1414/1968, I, 389; Mâzin el-Mübârek, a.g.e., s.9
- ⁴ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, Kâhire, 1929, III, 302
- ⁵ Mâzin el-Mübârek, a.g.e., Dimeşk, 1960, s. 8
- ⁶ Mâzin el-Mübârek, a.e., s. 8
- ⁷ Ahmed b. Muhammed b. El-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-Zeheb*, 1988, Beyrut, II, 357
- ⁸ Mâzin el-Mübârek, a.g.e., s. 20
- ⁹ Zeccâcî, *el-İzâh fî 'İleli'n-Nahv*, s. 78
- ¹⁰ Mâzin el-Mübârek, a.g.e., s. 10
- ¹¹ el-Kıfî, *İnbâhu'r-Ruvât*, II, 161; Kâtip Çelebî (öl. 1068/1658), *Keşfu'z-Zunûn*, Beyrut, 1413, I, 603, Suyûtî, a.g.e., s. 297
- ¹² el-Kıfî, a.g.e., II, 161; İbn Hallikân Şemsuddin Ahmed, *Vefeyâtu'l-A'yân*, Mısır, 1310, I, 389; Zeccâcî, el-Cümel, Paris, 1957, s. 11
- ¹³ Şerhler hakkında daha geniş bilgi için bkz. Mâzin el-Mübârek, a.g.e., s. 26- 28; Zeccâcî, a.g.e., s. 12-13-14; Ramazan Sönmez, *Zeccâcî ve el-Cumel'in Bazı Dil Husûsiyetleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Ü. Sos. Bil. Enst., Konya, 2000
- ¹⁴ Eser Abdu'l-Huseyn el-Mubârek tarafından tahkik edilerek 1974 yılında Irak'ta yayınlanmıştır.
- ¹⁵ Kâtip Çelebi, a.g.e., II, 1032-1036
- ¹⁶ Eser Mâzin el-Mübârek tarafından tahkik edilmiş ve 1959 yılında Dâru'l-Arûbe tarafından Kâhire'de, 1973 yılında da Dâru'n-Nefâis tarafından Beyrut'ta basılmıştır.
- ¹⁷ Zeccâcî, *el-Cumel* adlı eserinin hemzeli fiiller bölümünde bu eserden sözetmektedir. Bkz. Zeccâcî, a.g.e., s. 291
- ¹⁸ Eserin birinci baskısı H. 1324 yılında Ahmed b. El-Emin eş-Şankıtî'nin de tahkiki ile Mısır'da, ikinci baskısı ise 1963 yılında Abdu's-Selâm Muhammed Hârun'un tahkiki ile Kâhire'de basılmıştır.
- ¹⁹ Zeccâcî'nin bu eseriyle ilgili olarak Dursun Ali Türkmen tarafından O.M.Ü. Sos. Bil. Enstitüsünde "Arap Dilbilimcisi Zeccâcî ve Mecâlisü'l-Ulemâ'sında Ele Alınan Filolojik Tartışmaların Değerlendirilmesi" isimli bir doktora tezi hazırlanmaktadır.
- ²⁰ Suyûtî, *el-Eşbâh*, III, 48

- ²¹ Suyûtî, *Buğye*, s. 297; *el-Eşbâh*, II, 228; Brockelman, *GAL, Suppl.*, I, 171; Zeccâcî'nin bu eseri Mâzin el-Mubârek tarafından tahkik edilmiş ve 1969 yılında Mecmau'l-Lügati'l-Arabiyye tarafından Dımaşk'ta besilmiştir.
- ²² Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II, 947; Brockelman, *GAL, Suppl.* I, 171
- ²³ Harf benzeşmeleri ile harflerin birbirinin yerine kullanılmasını ele alan bu eser İzzeddin et-Tennûhî tarafından tahkik edilmiş ve Mecma'u'l-'İlmî tarafından 1962 yılında Dımaşk'ta neşredilmiştir.
- ²⁴ Mâzin el-Mubârek, *a.g.e.*, s. 39
- ²⁵ Suyûtî, *Buğye*, s. 297; Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, I, 148
- ²⁶ Suyûtî, *Buğye*, s. 297; , 228; Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, I, 398; Brockelman, *GAL*, I, 171
- ²⁷ Suyûtî, *el-Eşbâh*, II, 240
- ²⁸ Suyûtî, *el-Eşbâh*, III, 16; Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, I, 398; Eser Abdu's-Selâm Hârûn tahkiki ile 1962 yılında "Mecâlisu'l-Ulemâ" adıyla Kuveyt'te yayınlanmıştır.
- ²⁹ Mâzin el-Mubârek, *Zeccâcî, Hayâtuhu*, s. 39
- ³⁰ Mâzin el-Mubârek, *a.g.e.*, s. 32; Eserleri hakkında daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Ramazan Sönmez, *a.g.e.*
- ³¹ Bkz. Suyûtî, *İnbâh*, II, 160; *el-Buğye*, s. 297; Mâzin el-Mubârek, *a.g.e.*, s. 11
- ³² Bu çalışmada Kitâbu'l-Lâmât'la ilgili olarak verilen sahife numaralarında da bu baskı esas alınmıştır. Yapılan araştırmalara göre bu eserin Batı dillerine ve Türkçe'ye çevirisine rastlanamamıştır. Eser bazı tasarruf ve ilâvelerle tarafımdan Türkçe'ye çevirilmiş olup yayına hazırlanmaktadır.
- ³³ Bkz. s. 148-150
- ³⁴ İbrâhîm, 14/8
- ³⁵ Şuarâ, 26/54
- ³⁶ Şuarâ, 26/55
- ³⁷ Şuarâ, 26/56
- ³⁸ Haşr, 59/13
- ³⁹ Yûsuf, 12/109
- ⁴⁰ Tevbe, 9/108
- ⁴¹ İbrâhîm, 14/46
- ⁴² Bkz. s. 160
- ⁴³ Bkz. s. 92-93
- ⁴⁴ Bkz. s. 88
- ⁴⁵ Bkz. s. 120
- ⁴⁶ Bkz. s. 120
- ⁴⁷ Bkz. s. 53
- ⁴⁸ Bkz. (كَ) Lâmi, s. 66
- ⁴⁹ Bkz. s. 25, 37, 38, 46, 48, 65, 72, 76, 84...
- ⁵⁰ Bkz. s. 35, 137
- ⁵¹ Bkz. s. 34, 38, 48, 50, 65, 72, 76, 110, 111, 161...
- ⁵² Bkz. s. 42-43.
- ⁵³ Bkz. s. 143-144.
- ⁵⁴ Bkz. s. 105-106.
- ⁵⁵ Geniş bilgi için bkz. Mehmet Çakır, *Sibeveyh, Hayatı, Eserleri ve Bazı Koyduğu Nahiv Kuralları*, İzmir, 1994, s. 45-81.